१३. कर्ते सुधारक कर्वे

डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे (१९५२) :

प्रसिद्ध कवी आणि लेखक. 'एप्सिलॉन', 'ये, सखे, ये', 'स्वातंत्र्याचे मृत्युपत्र' हे कवितासंग्रह; 'राजा शहाजी' ही महाकादंबरी; 'शिवछत्रपती' ही पटकथात्मक कादंबरी; 'अरण्यकांड', 'प्रचारक', 'पंचमस्तंभ', 'जन्मभूमी', 'पाताळयंत्र' इत्यादी कादंबऱ्या; 'शून्यपूर्ण' हा एकांकिकासंग्रह असे चौफेरे लेखन प्रकाशित. महाराष्ट्राबाहेर बडोदा येथील प्रादेशिक साहित्य संमेलनाचे तसेच वणी येथील ६६ व्या विदर्भ साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

महर्षी कर्वे यांचे नाव समाजसेवक म्हणून चिरस्मरणीय आहे. कर्वे यांनी आपली सर्व कार्यशक्ती स्त्रीशिक्षणावर केंद्रित केली. 'महिला विद्यापीठ' ही कल्पना मूर्त रूपात साकार केली. समाजासाठी केलेल्या एकूण महान कार्यासाठी महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांना १९५८ साली 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार देऊन भारत सरकारने त्यांच्या कार्याचा गौरव केला. प्रस्तुत पाठात लेखकाने महर्षी कर्वे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि कार्यांचा परिचय करून दिला आहे.

रेडिओवर रात्रीच्या बातम्यांत आले होते, की भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे वयाच्या एकशे पाचाव्या वर्षी निधन झाले. माझ्या आजोबांचे डोळे टिचले. कळत्या वयात जाणवू लागले, की नातेवाईक नसलेले गृहस्थ एकशे पाचाव्या वर्षी जाऊनसुद्धा त्यांच्यासाठी डोळे भरून येत असतील, तर त्यांचे कार्य खूपच मोठे असले पाहिजे!

स्वातंत्र्यसमराच्या ऐन धुमाळीच्या काळात, म्हणजे १८ एप्रिल, १८५८ रोजी महर्षी कर्वे यांचा जन्म झाला. नंतर १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी राष्ट्रीय स्वातंत्र्यही त्यांच्या डोळ्यांदेखत कमावले गेले; पण स्वातंत्र्य केवळ राष्ट्रीय मिळून भागत नाही स्वातंत्र्य संपूर्णच हवे असते, हे त्यांना आधीपासून जाणवत होते. या देशातली स्त्री गुलाम आहे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य कमावल्यावरसुद्धा ती गुलामच राहील, हे त्यांना दिसत होते. तिला स्वतंत्र व्हायचे असेल तर तिला भान यावयास हवे, की आपण गुलाम आहोत आणि हे भान शिक्षणाशिवाय येऊ शकत नाही. मात्र, खुद्द भारतीय स्त्रीवर संस्कारच असे होते, की ती आपल्या गुलामीला दागिना मानीत असे! आपल्या समाजात स्त्रीचे स्थान देवीचे आहे, असे भासवले जात असेलही; पण, तिला शूद्रातिशूद्र समजून तिचा प्रच्छन्न छळच केला जाई. सबब, तिने शिक्षित व्हायलाच पाहिजे, हे कर्व्यांना ठामपणे वाटत होते! तथापि, हे कार्य अतोनात कठीण आहे, हेही त्यांना दिसत होते. स्त्रीने स्वातंत्र्य कमवावे, असे वाटणे म्हणजे खडकावर डोके आपटण्यासारखे होते. शांत सोशिकपणे, सहिष्णू वृत्तीने राहिलो तर हे असिधाराव्रत परिपूर्ण होऊ शकेल, याची त्यांनी खूणगाठ बांधली. सावकाश तरी हमखास हे कार्य करणे गरजेचे होते! नुसत्या अडीअडचणी येतील असे नव्हते. संपूर्ण समाजाविरूद्ध विद्रोह करावा लागणार होता. असे केले, तर समाज आपल्याला गिळून टाकायला येईल, हे कळत होते.

पंडिता रमाबाई यांचे जीवनचरित्र आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचे जीवनकार्य यांतून महर्षी कर्वे यांना हुरूप मिळाला. ईश्वरचंद्रांनी पोथ्यांचा पिट्ट्या पाडून विधवाविवाह होऊ शकतो, हे दाखवून दिले. स्वत: विधवेशी विवाह करून कर्व्यांनी त्याचा वस्तुपाठ घालून दिला. सुरुवात त्यांनी स्वत:पासून केली, म्हणून त्यांना बोलायची कोणास सोय उरली नाही. प्रा. धोंडो केशव कर्वे हे कॉलेजात गणित शिकवत. विद्वत्तेचा ते महामेरू होते. त्यामुळे त्यांच्याशी वाद घालायला कोणी धजले नाही. केवळ 'सत्पुरुषांचा छळ करावा', एवढेच 'ऐतिहासिक कार्य' तेव्हाच्या अज्ञ समाजाने केले. या समाजाबद्दल महर्षी अण्णासाहेब कर्वे अर्थातच क्षमाशील होते. त्यांना छळवादी समाजवृत्तीचा आधीपासूनच अंदाज होता. समाजाने केलेल्या धक्काबुक्कीत अण्णासाहेबांचे कपडे फाटत. रोज त्यांना आपला शर्ट नाही तर कोट, जिथे फाटला तिथे, शिवून घ्यावा लागत असे. फाटके कपडे ते वापरत नसत. गावातील सुशिक्षित समजल्या गेलेल्या लोकांनी ससेहोलपट चालवली तरी कर्व्यांनी ना त्यांना शिव्याशाप दिले ना आपल्या कार्यातून कर्वे विचलित झाले. जसे, संत ज्ञानेश्वरांचाही छळ झाला

होता; पण त्यांच्या साहित्यात ते कुठेही उमटले नाही, तसे! कर्व्यांचे आचरण ज्ञानेश्वरांच्या कवितेसारखेच राहिले.

महर्षी कर्वे यांनी 'अनाथ बालिकाश्रमा'ची मुहूर्तमेढ रोवली. कालांतराने बालिकाश्रमाचे हिंगणा येथे स्थलांतर करून 'हिंगणे स्त्रीशिक्षण संस्था' असे त्यांनी तिचे नामांतर केले. 'पै पै चा निधी' व 'मुरुड निधी' त्यांनी जमवला. त्यांच्यावर चाल करून येणाऱ्या समाजालाही या गोष्टीची पूर्ण कल्पना होती, की यांतील पै पै चा हिशोब कर्व्यांजवळ असणार आहे! कर्व्यांनी जमा केलेल्या निधीची उधळपट्टी तर केवळ असंभव! कर्वे स्वत: मोटार वापरत नसत. मैलोनगणती लांब असलेल्या आश्रमात ते पायी जात. समाजाचे पैसे वापरणे दूरच स्वत:चे पैसेसुद्धा ते समाजासाठी वापरतात, हे मात्र समाजाला माहीत होते. जेवढे खर्च घरात आवश्यक होते तेवढे, आपल्या कमाईतून, ते करत. उर्वरीत सर्व पैसा ते समाजकार्यात वापरत. ते स्वत:च्याच विश्वात वावरतात, अशी कुरबूर, घरच्यांच्या मनांत घर करून राहिली होती. वस्तुत: समाज सुस्वरूप करण्याची महर्षी कर्वे यांची जिद्द होती; पण त्या जिद्दीने कुटुंबाला कुठेही कुरूप केले नाही! नेमकेपणा हा गणिताचा गुणधर्म त्यांना तेथे उपयोगी पडला. ते बोलत नसत. विचार करत. विचार पक्का झाला, की आचरणात आणत. त्यांच्या कार्यातूनच लोकांना अंदाज येई, की त्यांच्या चित्तात काय चालले आहे! हे डावपेच नव्हते; उलटपक्षी, बोलके सुधारक असण्यापेक्षा कर्ते सुधारक असणे, हेच श्रेयस्कर असते!

महर्षी कर्वे यांजमध्ये स्थितप्रज्ञाची लक्षणे होती. जो स्वत:च्या सुखदु:खात अविचल राहातो; मात्र, दुसऱ्याच्या दु:खात दु:खी होतो, दुसऱ्याच्या सुखात सुखी होतो, तो खरा स्थितप्रज्ञ! महर्षी कर्वे यांचे लक्ष केवळ समाजसुधारणेत होते. त्यांना कुणावर ऋण ठेवायचे नव्हते तसेच त्यांना कुणाच्या ऋणातही राहायचे नव्हते. कर्व्यांना कुठे जेवावे लागले तर ते पैसे काढून ताटाशेजारी ठेवून उठत. आपल्यावर पैसे कोणाला खर्च करू देत नसत. इतरांना सहसा न साधणारे कार्य करायचे होते महर्षी कर्वे यांना!

भारताचे अर्धांग जे स्त्रिया; त्याच अनपढ राहिल्या तर देश अर्धांगवायू झालेल्या व्यक्तीसारखा होईल. एका बाजूला या देशाला आपण भारत'माता' म्हणतो; सरस्वतीला आपण वाङ्मयाची जननी मानतो आणि दुसरीकडे स्त्री निरक्षर अज्ञानी ठेवतो, हा चीड आणणारा विरोधाभास त्यांना घालवायचा होता. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी, जपानच्या धर्तीवर इ. स. १९१६ साली भारतातले पहिले महिला विद्यापीठ पाच स्त्रियांना दाखल करून स्थापन केले. आगबोटीने प्रवास करण्याच्या त्या जुन्या जमान्यात, महर्षी कर्व्यांनी जगप्रवास करून स्त्रीशिक्षणाचे माहात्म्य सर्वत्र बिंबवले. जगभर स्त्रीशिक्षणाबद्दल सभा केल्या. स्त्री ही स्वाभिमानी असली पाहिजे, ती शिकली पाहिजे, उच्चविद्याविभूषित होऊन पुरुषांशी स्पर्धा करू शकली पाहिजे, हे त्यांचे स्वप्न होते. त्यांत त्यांना दोन कार्ये करावयाची होती. एका टोकावर, स्त्री साक्षर करणे हे जटिल कार्य व दुसऱ्या टोकावर, तिला पुरुषांच्या बरोबरीने स्पर्धेत उतरवणे हे अटीतटीचे कार्य! पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांवरील पारतंत्र्याचे जोखड उखडून टाकावे हे महाकठीण काम होते. गुरुत्वाकर्षणाविरुद्ध पृथ्वीबाहेर पडणाऱ्या रॉकेटसारखीच क्षमता तेथे आवश्यक होती.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील खेड तालुक्यातल्या शेरावली या गावी जन्मलेला हा मुलगा जन्मत:च महर्षी किंवा भारतरत्न म्हणून गणला गेला नाही. आपल्या जगत्या आयुष्यात, हालअपेष्टांची तमा न बाळगता, एखादा मनुष्य केवढे अलौकिक कार्य करू शकतो, त्याची मिसाल आहेत डॉ. धोंडो केशव कर्वे. लोकमानसाने त्यांना अभिमानाने महर्षी मानले. राजमानसाने १९५८ साली, 'भारतरत्न' या सर्वोच्च नागरी पुरस्काराने, डोक्यावर घेतले.

एकदा विद्यापीठातल्या कर्व्यांच्या पुतळ्यामागे एक मुलगी रडत बसली होती. केवढ्याने रागावलो मी तिला! मी तिला म्हटले, ''कर्व्यांच्या पुतळ्यापाशी बसून रडायला तुला काहीच कसे वाटत नाही? तू मुळीच रडू नये, यासाठीच कर्व्यांनी हे विद्यापीठ निर्माण केले ना!''

स्त्री शिक्षण होतच आहे. महर्षी अण्णासाहेब कर्वे यांच्या कर्तेपणाने एसएनडीटी महिला विद्यापीठ निर्माण झाले. महिला शिकतात; पण, जोवर पुरुष खऱ्या अर्थाने शिक्षित होत नाही तोवर स्त्रियांवरले अत्याचार थांबतील, असे वाटत नाही. परंपरागत संस्कारांमुळे कित्येक पुरुषांच्या हे ध्यानांतच येत नाही, की आपण आपल्या आईशी, बहिणीशी, बायकोशी, कन्येशी पुष्कळदा चुकीचे वागतो. स्त्री ही दुय्यम नागरिक किंवा वस्तू नाही. तिलाही तिची स्वप्ने, भावभावना,

आकांक्षा, विचार असतात. तिचे हे ‘अस्तित्व’ मानायला शिकवणे, म्हणजे ‘पुरुषशिक्षण’! पुरुष शिक्षित झाला, की त्याला स्त्रीस्वातंत्र्याचा अर्थ उमजेल.

पुरुषांचेही ‘शिक्षण’ झाले, की भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव उपाख्य अण्णासाहेब कर्वे या कर्त्या सुधारकाने सुरू केलेले महान कार्य पूर्णत्वास जाईल. ... मग डोळे टिचणार नाहीत; तिथे हसू फुलेल!

कृती

(१) खालील आकृत्या पूर्ण करा.

(अ) **महर्षी कर्वे यांना अपेक्षित असलेले स्वातंत्र्य प्रकार**

(आ) **महर्षी कर्वे यांचे स्त्री स्वातंत्र्याबद्दलचे विचार**

(इ) **महर्षी कर्वे यांची प्रेरणास्थाने**

(ई) **महर्षी कर्वे यांची स्त्रियांबाबतची स्वप्ने**

(२) महर्षी कर्वे यांच्या कार्यकुशलतेचा ओघतक्ता तयार करा.

कार्यात नेमकेपणा होता.

↓ ____________

↓ ____________

↓ ____________

विचार पक्का झाला की

↓ ____________

↓ ____________

(३) हे केव्हा घडेल ते लिहा.

(अ) कर्त्या सुधारकाने सुरू केलेले कार्य पूर्णत्वास जाईल............

(आ) स्त्री पुरुषांशी स्पर्धा करू शकेल...........

(४) चौकटी पूर्ण करा.

(अ) लेखकांच्या मते दुसऱ्याच्या दु:खात दु:खी व सुखात सुखी होणारा–

(आ) कर्वे यांना लोकमानसाने दिलेली पदवी–

(५) पाठाच्या आधारे वाक्यांचा उर्वरित भाग लिहून वाक्ये पूर्ण करा.

(अ) स्त्रीने स्वातंत्र्य कमवावे असे वाटणे म्हणजे–

(आ) समाजाविरूद्ध विद्रोह केला तर–

(इ) लोकांनी कर्वे यांची ससेहोलपट चालवली तरी–

(६) 'कार्य' या शब्दासाठी पाठात आलेली विशेषणे शोधा.

(७) खालील वाक्यांतील वाक्प्रचार शोधा.

(अ) शिक्षकांनी सांगितलेली हृदय आठवण आमच्या मनात घर करून राहिली.

(आ) वक्त्याचे विचार अनेकांच्या पचनी पडले नाहीत.

(८) खालील वाक्यांतील उभयान्वयी अव्यये शोधून लिहा.

(अ) त्याने लाडू व करंज्या खाल्ल्या.

(आ) पाऊस आला आणि गारा पडल्या.

(इ) तो येणार, कारण त्याला पैशांची गरज आहे.

(ई) आजी म्हणाली, की मी उद्या गावाला जाणार आहे.

(९) केवलप्रयोगी अव्ययांचा वापर करून वाक्ये पुन्हा लिहा.

(अ) ....! काय सुंदर देखावा आहे हा!

(आ) ....! असा प्रसंग वैऱ्यावर देखील येऊ नये.

(इ) ....! तुझी कल्पनाच मुळी मला पसंत नाही.

(ई) ....! आज तू खूप चांगला खेळलास.

(१०) स्वमत.

(अ) 'स्त्रियांनी शिकणे अत्यंत गरजेचे आहे', या विधानामागील अण्णांचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

(आ) 'जया अंगी मोठेपण, तया यातना कठीण' हे वचन महर्षी कर्वे यांच्या जीवनाला कसे लागू पडते, ते स्पष्ट करा.

(इ) 'कर्ते सुधारक कर्वे' या पाठातून महर्षी अण्णा कर्वे यांचे तुम्हांला जाणवलेले वेगळेपण, तुमच्या शब्दांत सांगा.

DC9RPE